

РОЗВИТОК РЕФЛЕКСИВНОЇ КУЛЬТУРИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ЯК УМОВА ЕФЕКТИВНОГО ВПРОВАДЖЕННЯ ОСВІТНІХ РЕФОРМ

DEVELOPMENT OF REFLECTIVE CULTURE OF RECIPIENTS OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION AS A CONDITION FOR EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF EDUCATIONAL REFORMS

У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження особливостей розвитку рефлексивної культури здобувачів вищої педагогічної освіти як умови ефективного впровадження освітніх реформ. Охарактеризовано види рефлексії. Проаналізовано теоретичні підходи до визначення поняття «рефлексивна культура». Визначено особливості структури рефлексивної культури. Проаналізовано особливості внутрішнього і зовнішнього критеріїв рефлексивної культури. Визначено якісні показники рефлексивної культури педагога. Проаналізовано теоретичні підходи до визначення поняття «рефлексивна компетентність». Охарактеризовано специфіку рефлексивних умінь. Представлено результати першого етапу апробації соціально-психологічної технології розвитку рефлексивної культури «Розвиток рефлексивної компетентності вчителя в сучасних умовах» (Development of reflective competence of a teacher in modern conditions) – О. Мерзон (Merzon), І. Нурґатіна (Nurgatina), Г. Бекхаєва (Bekhayeva)) на вибірці 99 осіб (56 жінок і 43 чоловіків): студентів педагогічних спеціальностей I курсу (42 особи) та II курсу (57 осіб) Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Визначено критерії ефективності даної технології: розвиток рефлексивної компетентності; гуманістично-орієнтований характер взаємодії учасників спілкування; демократичність освітнього середовища; формування довіри до змісту освітніх інновацій; формування пізнавальної мотивації та розвиток пізнавальних інтересів; можливість творчого застосування інновацій у власному досвіді; новизна досвіду; задоволеність освітнім середовищем; оптимальність; ступінь глибини перетворень, що здійснюються; психологічна готовність до діалогу та залучення до колективного обговорення певних питань; результативність.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивна культура, рефлексивна компетентність, рефлексивні вміння.

The article presents the results of theoretical and empirical research of the peculiarities of the development of reflective culture of applicants for higher pedagogical education as a condition for effective implementation of educational reforms. Types of reflection are characterized. Theoretical approaches to the definition of «reflective culture» are analyzed. Peculiarities of the structure of reflective culture are determined. Peculiarities of internal and external criteria of reflective culture are analyzed. Qualitative indicators of reflective culture are determined. The specifics of the reflective culture of the teacher are determined. Theoretical approaches to the definition of «reflective competence» are analyzed. The specifics of reflective skills are characterized. The results of the first stage of approbation of socio-psychological technology of development of reflective culture «Development of reflective competence of a teacher in modern conditions» (Development of reflective competence of a teacher in modern conditions) are presented – O. Merzon, I. Nurgatina, G. Bekhayeva) in the sample of 99 people (56 women and 43 men): students of pedagogical specialties of the 1st year (42 people) and 2nd year (57 people) of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov. The criteria of efficiency of this technology are defined: development of reflective competence; humanistic-oriented nature of interaction of communication participants; democracy of the educational environment; building trust in the content of educational innovations; formation of cognitive motivation and development of cognitive interests; the possibility of creative application of innovations in their own experience; novelty of experience; satisfaction with the educational environment; optimality; the degree of depth of the transformations carried out; psychological readiness for dialogue and involvement in collective discussion of certain issues; effectiveness.

Key words: reflection, reflexive culture, reflexive competence, reflexive skills.

УДК 159. 9. 072: 316.62
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.25.34>

Кравчук С.Л.

к.психол.н., доцент,
старший науковий співробітник
лабораторії психології спілкування
Інститут соціальної та політичної
психології Національної академії
педагогічних наук України

Студенти педагогічних спеціальностей є потенційними майбутніми вчителями і батьками. У майбутньому після закінчення вищого навчального закладу молодь педагогічних спеціальностей буде активно включеною у сферу професійної діяльності. Саме тому проблема розвитку особистісної рефлексивної культури у здобувачів вищої педагогічної освіти як учасників процесу реформування освіти набуває все більшої актуальності та практичної значущості. Розвиток особистісної рефлексивної культури виступає важливою умовою партнерської взаємодії учасників процесу реформування.

Мета статті – визначити особливості розвитку рефлексивної культури здобувачів вищої педагогічної освіти як умови ефективного впровадження освітніх реформ

Аналіз теоретичних джерел свідчить, що рефлексію науковці визначають: як індивідуальну здатність людини до самоаналізу, самопізнання, осмислення нею підстав власних дій і вчинків, переосмислення своїх предметно-соціальних відносин із навколишнім світом (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонт'єв, Д.О. Леонт'єв та ін.); як провідний засіб розвитку суб'єктності й унікаль-

ності особистості (С.Л. Рубінштейн, В.І. Слободчиков, Г.П. Щедровицький, В.О. Татенко та ін.); як розуміння рефлексії через категорію «зміна позиції» чи «рефлексивний вихід» ((В. Лефевр, М. Мамардашвілі, Г. Щедровицький, П. Щедровицький та ін.); як форму активного особистісного переосмислення та механізму саморозвитку особистості, що забезпечує успішне здійснення діяльності (І.М. Семенов, С.Ю. Степанов та ін.); як механізм самопізнання і саморегуляції (І.С. Кон, Н.І. Гуткіна, С.Д. Максименко та ін.); як структурний компонент самооцінки, самоконтролю результатів діяльності (Д. Ануфрієва та ін.); як детермінанту творчого розвитку особистості (В.О. Моляко, Я.О. Пономарьов, О.П. Шумілін та ін.); як специфічну форму теоретичної діяльності, яка спрямована на осмислення та аналіз власних дій (Є.І. Ісаєв, В.І. Слободчиков та ін.); як необхідний складник розвинутого інтелекту (М.Л. Смульсон). Виявлено значну роль рефлексії у вирішенні творчих проблем (І.С. Семенов, С. . Степанов, Л.В. Григоровська та ін.). М.І. Найдъоновим розроблено теорію групової рефлексії.

Рефлексивні механізми психологічних процесів вивчають сучасні вітчизняні вчені: І.О. Котик, Л.М. Найдъонова, М.І. Найдъонов, Л.А. Найдъонова, Л.В. Григоровська, І.Я. Мельничук, М.Л. Смульсон, І.П. Петров, Д.В. Позняк, Г.В. Циганенко, Ю.О. Бабаян, О.О. Байдарова, Я.М. Бугерко, М.О. Васильєва, О.І. Герасимова, М.М. Дудіна, Т.В. Комар, С.Г. Немченко, О.Б. Голік, К.М. Павелків, І.Л. Пономаренко, О.В. Савченко, Т. Турчин, О.В. Тюптя, Н.М. Лук'яненко, О.І. Хоріна, Ю.Г. Шапошникова та ін.

Останнім часом дослідники акцентують увагу на рефлексивності як психічній властивості, рефлексії як процесі та рефлектуванні як стану. Зокрема, А.В. Карпов [6] визначає рефлексію як синтетичну психічну реальність, що водночас є процесом, властивістю та станом. На думку вченого, рефлексивність виступає як метаздібність, що виконує регулятивну функцію для всієї системи, проте належить до когнітивної підструктури психіки. А.В. Карпов розглядає рефлексію як найвищий за ступенем інтегрованості процес та як спосіб і механізм виходу системи психіки за власні межі, що детермінує пластичність та адаптивність особистості.

С.Ю. Степанов і І.М. Семенов [17] зазначають, що суб'єкт може рефлексувати: 1) знання про рольову структуру та позиціональну організацію колективної взаємодії; 2) представлення про внутрішній світ іншої людини та причини тих чи інших її вчинків; 3) свої вчинки й образи власного «Я» як індивідуальності; 4) знання про об'єкт та способи дії з ним. На думку С.Ю. Степанова і І.М. Семенов,

нова, доцільно виокремити такі типи рефлексії: кооперативну, комунікативну, особистісну та інтелектуальну. *Кооперативна рефлексія* забезпечує проєктування колективної діяльності та кооперацію сумісних дій суб'єктів діяльності. *Комунікативна рефлексія* виступає найважливішим складником комунікативного акту, міжособистісного сприйняття та характеризується як специфічна якість пізнання людини людиною. *Особистісна рефлексія* забезпечує здатність та потребу в аналізі власних вчинків суб'єкта, образів власного «Я» як індивідуальності, апробування та переосмислення особистісних стереотипів (шаблонів дій). *Інтелектуальна рефлексія* забезпечує рішення проблем організації когнітивних процесів переробки інформації та рішення типових і оригінальних завдань.

О.О. Бодальов [2] виокремлює такі види рефлексії: соціально-перцептивну рефлексію, яка спрямована на переосмислення і повторну перевірку суб'єктом власних уявлень й понять про людину, яку пізнають; особистісну рефлексію власного спілкування з іншими людьми та особистісних якостей, які виявляються у спілкуванні з іншими (власне самопізнання); комунікативну рефлексію, яка полягає в уявленні суб'єкта про те, як інші суб'єкти сприймають, оцінюють і ставляться до нього; метарефлексію як уявлення про те, що думають про себе люди.

А.В. Карпов [6] виокремлює такі види рефлексії за тимчасовою орієнтацією досвіду: ситуативну (теперішню), ретроспективну (минуле) та перспективну (майбутнє).

М.І. Найдъонов [11] узагальнив досвід психології рефлексії та визначив її практичне використання для аналізу та управління рефлексивними процесами, які існують у таких трьох формах: інтелектуальній, особистісній та міжсуб'єктній рефлексії. На думку М.І. Найдъонова, групова рефлексія є транзитарною, тобто форми, здійснені в інтерсуб'єктному просторі однією особою, можуть бути використані іншими учасниками. Відбуваючись у спільному просторі і часі, процеси рефлексії індивідуальних та групових суб'єктів є взаємозумовленими [11].

В.Є. Лепський [8] визначає рефлексивну культуру як систему способів організації рефлексії, що створені і функціонують передусім на інтелектуальних і ціннісних засадах.

С.Г. Немченко та О.Б. Голік вважають, що рефлексивна культура виступає як акмеологічний інваріант професіоналізму особистості і проявляється як готовність усвідомлювати та здатність переосмислювати й творчо перетворювати свій особистий і професійний досвід, пластично та конструктивно інтегрувати породжені внаслідок цього інновації у систему власної діяльності і на цій основі досягати

високої стабільної ефективності діяльності, а також здійснювати активний акмеорієнтований саморозвиток [13].

М.В. Лук'янова [9] розглядає рефлексивну культуру особистості як психологічний феномен та включає у це поняття здатність творчо осмислювати й вирішувати проблемні ситуації, виходити з внутрішніх конфліктних станів, уміння набувати нових смислів і цінностей, вступати в нові нестандартні комунікативні системи, планувати власну діяльність і керувати нею. На думку М.В. Лук'янової, рефлексивна культура передбачає здатність особистості на основі вільного вибору і відповідальності за нього здійснювати самодіагностику в цілях самопізнання, саморозвитку й творчого перетворення власної діяльності.

Визначено, що високий рівень рефлексивної культури є значимим чинником формування самоконтролю, адекватної самооцінки, способів саморегуляції, а також досягнення особистістю високих результатів діяльності [12; 13; 17; 18].

Структура рефлексивної культури може бути представлена через структуру психічних процесів та їх властивостей, особистісних властивостей, знань, умінь та навичок.

Згідно з В.О. Сластьоніним [16], рефлексивна культура поєднує у собі сукупність індивідуальних, соціально зумовлених способів усвідомлення і пересмислення суб'єктом власної життєдіяльності. В.О. Сластьонін вважає, що рефлексивна культура характеризується певним рівнем розвитку професійної самосвідомості і професійної компетентності, соціально та професійно зумовлених способів усвідомлення і переосмислення змісту професійної діяльності.

С.Г. Немченко та О.Б. Голік виокремлюють внутрішній і зовнішній критерії рефлексивної культури [13]. На думку дослідників, *внутрішнім критерієм рефлексивної культури* є здатність до визначення й усвідомлення власного шляху розвитку. *Зовнішній критерій рефлексивної культури*, як указують С.Г. Немченко та О.Б. Голік, визначає здатність до рефлексії процесу життєдіяльності взагалі та професійної діяльності зокрема. Зовнішній критерій представлено дослідниками як систему функціональних показників, що опосередковано через змістовні і динамічні характеристики процесу рефлексії.

В.Є. Лепський виокремлює такі *якісні показники рефлексивної культури*: здатність і готовність її носіїв діяти у ситуаціях із високою мірою невизначеності; гнучкість у прийнятті рішень; готовність до пошуку шляхів вирішення творчих завдань у кризових ситуаціях; здатність переосмислювати стереотипи власного досвіду; можливість адекватно ситуації реалізовувати особистісні, комунікативні й інтелектуальні якості [8].

С.Ю. Степановим і І.М. Семеновим розроблено концептуальну модель рефлексивно-інноваційного процесу [17].

Компоненти рефлексивної культури тісно пов'язані з реалізацією завдань і функцій професійної діяльності.

На думку В. Єлісеєва [5], рефлексивна культура педагога визначається як психологічне новоутворення, властиве природі творчої педагогічної праці, як системоутворювальний чинник професіоналізму, який характеризується сукупністю здібностей, способів і стратегій, що забезпечують усвідомлення та переосмислення змісту педагогічної діяльності, як механізм подолання стереотипів особистісного зростання і діяльності шляхом їх переосмислення та висунення інновацій, розв'язання проблемних ситуацій у ході виконання професійних завдань.

К.М. Павелків [14] вважає, що рефлексивна культура вчителя характеризується особистісним внеском в організацію свого особистісного і професійного зростання, потребою у вільному виборі змісту діяльності, способів його розширення і поглиблення.

На думку М. Лук'янової, розвиток рефлексивної культури як інтегральної якості особистості полягає в активізації таких динамічних компонентів, як рефлексивна готовність, рефлексивна компетентність, рефлексивно-творчий потенціал і рефлексивна здатність [9]. Дослідниця зазначає, що рівень розвитку рефлексивної культури особистості виявляється у глибині переосмислення власного досвіду, ступеня готовності до планування своєї діяльності.

М. Цирельчук [18] вважає, що рефлексивна компетентність є метакомпетентністю та розвивається за допомогою мислення, свідомості, самосвідомості, самовизначення, самоактуалізації, самореалізації.

А. Деркач [4] також розглядає рефлексивну компетентність як метапоняття, тобто метакомпетентність, яка за допомогою рефлексії забезпечує своєчасну корекцію та розвиток інших ключових компетентностей особистості.

С.Ю. Степанов [17] розглядає рефлексивну компетентність як професійну якість особистості, яка дає змогу ефективно й адекватно здійснювати рефлексивні процеси, реалізацію рефлексивної здатності, що забезпечує розвиток і саморозвиток, сприяє творчому підходу до професійної діяльності, досягненню її максимальної ефективності та результативності.

Ю.О. Бабаян вважає, що рефлексивна компетентність є професійною якістю особистості фахівця, яка покликана ефективно й адекватно здійснювати рефлексивні процеси [1].

Ю. Мельничук [10] розглядає рефлексивну компетентність як: 1) уміння виконувати дослідницьку діяльність; 2) рефлексивні властивості свідомості; 3) організаційно-професійні нави-

чки. Рефлексивна компетентність передбачає поінформованість особистості щодо процесів актуалізації, реалізації рефлексивних здібностей у сприйнятті та подоланні стереотипів мислення та побудови нового змісту. Ю. Мельничук зазначає, що рефлексивна компетентність дає можливість особистості переосмислити особистісний та професійний досвід та сформувати нові професійні еталони і стандарти, що стимулюють розвиток особистості.

О.В. Савченко [15] пропонує розглядати рефлексивну компетентність як багаторівневий структурний компонент рефлексивного досвіду, який формується і розвивається у ході рефлексивної активності суб'єкта. На думку О.В. Савченко, рефлексивна компетентність включає такі компоненти: інформаційні, інструментальні, ціннісно-мотиваційні, поведінкові. Дослідниця вважає, що їх узгоджена робота забезпечує вирішення актуальних рефлексивних завдань і подальший розвиток досвіду як динамічної системи. О.В. Савченко зазначає, що елементи системи рефлексивної компетентності забезпечують організацію рефлексивної активності на трьох рівнях: когнітивному, метакогнітивному й особистісному. Згідно з авторкою, рефлексивну компетентність на особистісному рівні можна розглядати як систему утворень рефлексивного досвіду, що формуються і розвиваються в процесі вирішення рефлексивних завдань. Ці рефлексивні завдання спрямовані на розв'язання внутрішніх протиріч, які виникають у суб'єкта в проблемно-конфліктних ситуаціях. Серед основних рефлексивних завдань О.В. Савченко виокремлює такі: на самодетермінацію, самопізнання, самовизначення, самопроєкування і самоздійснення.

Т.В. Комар [7] зазначає, що доцільно розглядати рефлексивні вміння як основні компоненти особистісної рефлексії, її процесуальні властивості. Автор виокремлює такі вміння: формування ідеальної моделі кінцевої мети діяльності («ідеальний образ Я» може виступати прикладом такої моделі у питанні саморозвитку особистості), усвідомлення власного досвіду (особистісних рис, умінь і навичок, свого положення у певній ситуації тощо), з'ясування необхідних перетворень, які дадуть змогу наблизити реальне положення до ідеальної моделі.

На думку О.І. Герасимової [3], доцільно виокремити дві групи рефлексивних умінь, що визначають ефективність професійної діяльності педагогів. Першу групу становлять рефлексивно-перцептивні вміння, які включають такі прийоми: дізнаватися про власні індивідуально-психологічні особливості, оцінювати свій психічний стан, здійснювати різностороннє сприйняття й адекватне пізнання власної особистості та інших осіб. На думку О.І. Герасимової, групу більш складних, осо-

бистісно детермінованих умінь, сформували вміння осмислювати та переосмислювати особливості власних взаємин з оточуючим світом, здійснювати свідоме регулювання і контроль своєї поведінки, свого впливу на інших осіб; формувати відчуття цілісності і динамізму власного внутрішнього життя людини.

О.В. Савченко [15] зазначає, що рефлексивна компетентність на особистісному рівні – це система сформованих рефлексивних здібностей, які забезпечують високу продуктивність інтелектуальної діяльності суб'єкта за рахунок активізації необхідних особистісних ресурсів та організації рефлексивної діяльності, спрямованої на розв'язання внутрішніх протиріч у процесі вирішення проблемно-конфліктної ситуації. О.В. Савченко виокремила систему рефлексивних умінь особистісного рівня організації рефлексивної компетентності. Серед рефлексивних умінь дослідниця виділяє такі: 1) організувати процес осмислення моделі проблемно-конфліктної ситуації; 2) формувати програми поведінки і саморозвитку; 3) чітко визначати ціль діяльності; 4) організувати внутрішній діалог; 5) гнучко змінювати позицію; 6) проводити ретельний самоаналіз дій, результатів; 7) визначити новий смисл свого положення у проблемно-конфліктній ситуації.

О. Мерзон (Merzon), І. Нургатіна (Nurgatina) та Г. Бекхаєва (Bakhaeva) запропонували технологію розвитку рефлексивної компетентності вчителя у сучасних умовах, основу якої становлять особистісно-орієнтований, інтегративний та проєктний підходи [19].

Перший етап апробації даної технології здійснювався нами протягом вересня-листопада 2020 р. на семінарсько-практичних заняттях методом групових дискусій стосовно ключових аспектів технології в дистанційній формі на платформі zoom зі здобувачами вищої педагогічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

У нашому дослідженні прийняли участь 99 осіб (56 жінок і 43 чоловіки): студенти педагогічних спеціальностей I курсу (4 групи, разом – 42 особи) та II курсу (4 групи, разом – 57 осіб) Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Згідно з аналізом точок зору здобувачів вищої педагогічної освіти стосовно ключових аспектів технології, критеріями ефективності даної технології є: розвиток рефлексивної компетентності; гуманістично-орієнтований характер взаємодії учасників спілкування; демократичність освітнього середовища; формування довіри до змісту освітніх інновацій; формування пізнавальної мотивації та розвиток пізнавальних інтересів; можливість творчого застосування інновацій у власному досвіді; новизна досвіду; задоволеність

освітнім середовищем; оптимальність; ступінь глибини перетворень, що здійснюються; психологічна готовність до діалогу та залучення до колективного обговорення певних питань; результативність.

Застосування соціально-психологічної технології розвитку рефлексивної культури «Розвиток рефлексивної компетентності вчителя в сучасних умовах» (Development of reflective competence of a teacher in modern conditions) – О. Мерзон (Merzon), І. Нургатіна (Nurgatina), Г. Бекхаєва (Bakhayeva)) сприятиме формуванню позитивного ставлення у вчителів, студентської молоді педагогічних спеціальностей до впровадження освітньої реформи загальної середньої освіти в Україні.

Важливими умовами партнерської взаємодії учасників процесу реформування є розвиток їхньої рефлексивної культури, поінформованість щодо важливості освітніх інновацій, особиста зацікавленість.

Перспективу дослідження вбачаємо в подальшому теоретико-емпіричному дослідженні особливостей розвитку рефлексивної культури здобувачів вищої педагогічної освіти як умови ефективного впровадження освітніх реформ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабаян Ю.О. Формування рефлексивної компетентності майбутнього вчителя початкових класів. *Формування професійної компетентності майбутнього вчителя* : науковий посібник / за заг. ред. професора С.І. Якименко. Київ : Слово, 2011. С. 231–266.
2. Бодалев А.А. Личность и общение. Москва : Международная педагогическая академия, 1995. 320 с.
3. Герасимова О.І. Порівняльний аналіз підходів до трактування поняття «рефлексивні уміння» науковцями в психолого-педагогічній літературі. *Наукові праці. Педагогіка*. 2013. № 215(203). С. 32–34.
4. Деркач А.А., Сайко Э.В. Субъектность субъекта в его самоосуществлении. *Мир психологии*. 2008. № 3. С. 205–219.
5. Елисеев В.К. Становление и развитие рефлексивной культуры учителя как субъекта педагогической деятельности : автореф. дисс. ... докт. пед. наук : 13.00.08 – теория и методика профессионального образования ; Московский госуд. пед. университет. Москва, 2005. 42 с.
6. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва : Институт психологии РАН, 2004. 424 с.
7. Комар Т.В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2003. 23 с.
8. Лепский В.Е. Рефлексивно-активные среды инновационного развития. Москва : Когито-Центр, 2010. 255 с.
9. Лукьянова М.И. Психолого-педагогическая компетентность учителя: диагностика и развитие. Москва : Сфера, 2004. 144 с.
10. Мельничук І.Я. Формування рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2001. 20 с.
11. Найдьонов М.І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях. Київ, 2008. 484 с.
12. Найдьонова Л.А. Рефлексивна психологія територіальних спільнот. Київ : Міленіум, 2012. 275 с.
13. Немченко С.Г., Голік О.Б. Рефлексивна культура : колективна монографія. Riga : LAP Lambert Academic Publishing, 2018. 200 с.
14. Павелків К.М. Рефлексивна культура вчителя як суб'єкта педагогічної діяльності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія і педагогіка». 2010. Вип. 14. С. 214–222.
15. Савченко О.В. Рефлексивна компетентність як важливий фактор організації системи рефлексивного досвіду на особистісному рівні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 1(1). С. 98–105.
16. Сластенин В.А. Педагогика: инновационная деятельность. Москва : Магистр, 1997. 224 с.
17. Степанов С.Ю., Семенов И.Н. Психология рефлексии: проблемы и исследования. *Вопросы психологии*. 1985. № 3. С. 31–40.
18. Цырельчук Н.А., Цырельчук И.Н., Цырельчук Н.Н. Рефлексивное управление : монография. Москва : МГВРК, 2008. 512 с.
19. Merzon E., Nurgatina I. & Bakhayeva G. The Technology of Teacher Reflexive Competence Development in Modern. *Review of European Studies*. 2015. Vol. 7(4). P. 112–117.